

Münəvvər Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti

NİTQİN MÜXTƏLİF ŞƏKİLLƏRİNDƏ SOSİALLIĞIN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *sosiallıq, dil funksiyaları, şifahi nitq, yazılı nitq, daxili nitq, xarici nitq*

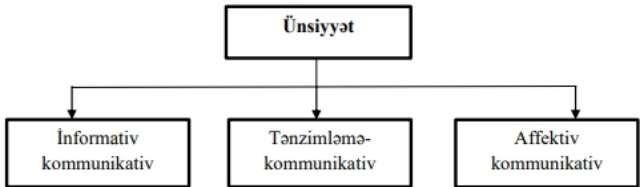
Keywords: *sociality, speech functions, oral speech, written speech, internal speech, external speech*

Ключевые слова: *социальность, речевые функции, устная речь, письменная речь, внутренняя речь, внешняя речь*

İnsan sosial varlıq kimi ünsiyyətə möhtacdır. Ünsiyyət anlayışı geniş mənada dil, məhdud, fərdi mənada isə nitq prosesi ilə əlaqələndirilir. Dil ünsiyyət işarələrinin sistemi olaraq xarakterizə edilirsə, nitq isə dilə məxsus işarələrin qanunauyğunluqla düzülüşüdür. Həm dil, həm də nitq cəmiyyətə xidmət edən hadisələrdir. Deməli, hər ikisi həm sosial, həm də ictimai proseslərdir. Nitq prosesi eyni bir dili danışan cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin, fərdlərinin həmin dildən istifadə etməsidir. Nitq eyni zamanda ünsiyyət növüdür. Bunlardan əlavə nitq, qrammatik və sintaktik kateqoriyadır. Bunların təsdiqi üçün A.Axundovun “Nitq insanlar arasında dil vasitəsilə həyata keçirilən fikir mübadiləsi və ünsiyyət prosesidir” fikrini misal götürə bilərik. Alimlərin gəldiyi qənaətə görə insan zamanının 70 faizini ünsiyyət prosesinə həsr edir. Ünsiyyət isə heç də həmişə yalnız dil vasitəsilə gerçəkləşmir. Buraya qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin müdaxiləsi məsələsi də nəzərə alınmalıdır. Dilsiz nitqin mövcudluğunun sual atına düşməsinə baxmayaraq əksinə gəldikdə bunları söyləyə bilmərik. Yəni, nitqsiz hər hansı bir dilin mövcudluğu mümkündür. Misal üçün, latın dilinin nitq prosesində istifadə olunmamasına baxmayaraq onun ölü dillər siyasətində olsa belə varlığını qeyd edə bilərik.

Həm nitqin, həm dilin başlıca funksiyası onların kommunikativ funksiyası olsa da, hər iki proses eyni zamanda insanlar arası digər sosial münasibətlərin qurulmasına xidmət edir. Burada informasiya mübadiləsi, digərlərinin fikirlərini anlamaq, mövcud əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi proseslər nəzərdə tutulur.

Bir sıra alimlər ünsiyyətin daşdığı funksiyaların iki qrupda sabitləşdiyini irəli sürürlər, təbii ki, onlar bu zaman nitqin sosial funksiyasını yəni cəmiyyətə xidmət meyarlarını əsas götürürlər. Sosial və sosial-psixoloji olaraq ayırd edilən bu iki qrup nəzər-diqqəti cəlb edir. Nitqin sosial funksiyası daha çox cəmiyyət daxili fərqli qruplar arasında informasiya mübadiləsinə, ümumi kollektiv fəaliyyətin tənzimlənməsinə öz töhfəsini verməkdədir. Sosial-psixoloji funksiyadan bəhs edərkən isə cəmiyyətdə fərdlərin digər fərdlərlə kommunikasiyasının vasitəçisi olaraq, özünü təsdiqdə, rəqiblərin aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynamasını qeyd etməliyik. Bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən ünsiyyətin əsas funksiyası irəli sürülərkən, onlar əsasən ünsiyyətin kommunikativ funksiyası üzərində qərarlaşırlar [3, s.63].

Sxemdən göründüyü kimi birinci növbədə ünsiyyətin informasiyanın ötürülməsi və onun qəbul edilməsi funksiyası başlıca funksiya olaraq vurğulanmışdır. İkinci vəziyyətdə isə fərdlərin bir-birinə təsiri və kollektiv, birgə fəaliyyətin qurulmasına ünsiyyətin töhfəsi məsələsi nəzərə çatdırılır. Ünsiyyətin affektiv-kommunikativ funksiyası adı altında isə fərdin emosional tərəfləri ilə bağlı məqamları özünü göstərir. Sosial varlıq olan insanın ünsiyyət prosesini reallaşdırması üçün bu üç funksiyamı bir-birindən təcrid etmədən kompleks halında araşdırmaq mütləqdir.

Bu üç funksiya birbaşa olaraq fərdlərin cəmiyyətdəki sosial rolu, statusu və sosial funksiyalarından asılıdır. Sosial varlıq kimi insan həyatının müxtəlif məqamlarında tam fərqli formalarda ünsiyyət qurur. Hər birimiz olduğumuz, fəaliyyət göstərdiyimiz məkanlardan asılı olaraq fərqli sosial funksiyaların daşıyıcısı ola bilirik. Tədqiqatlarda fərdlərin malik olduğu sosial statusun iki növü ayır edilir: 1) anadangəlmə 2) qazanılma.

Anadangəlmə statusa nümunə olaraq biz oğul, qız, ata, ana, nənə, baba və s. göstərə bilərik. Bu statusları bizlər hansısa fəaliyyətlə məşğul olmadan və yaxud hansısa nailiyyət əldə etmədən qazanmış oluruq. Daha sonrakı statuslar həyatda qazanılan (müəllim, mühəndis, diplomat və s.) statuslarıdır.

Sosial funksiyalar, sosial rollar dəyişkən və mürəkkəb xarakterə malik olduğundan ünsiyyət qurmaq bacarığı olduqca çətinləşir. Çünki evdə övlad olan birisi məktəbdə şagird, mağazada alıcı, konsertdə dinləyici, teatrda tamaşaçı ola bilər.

Fərdlərin daşıyıcısı olduğu sosial rolların komplektləşdirilməsində amerikan psixoloqu T.Parsonsun xidmətləri əhəmiyyətli rola malikdir. Onun söyləri nəticəsində bir daha təsdiqlənir ki, eyni bir insan müxtəlif rolların daşıyıcısı olduğundan fərqli şəkildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnmiş olur.

Dil və nitqin funksiyaları problemi dilçilikdə bu gün ən geniş şəkildə tədqiq edilən bir problemdir və funksiyalar siyahısına yenilərin əlavə edilməsi hər ötən zaman bir qədər də artmaqdadır. Bütün bunlarla yanaşı dilin və nitqin əsas aşağıdakı funksiyaları qeyd edilir:

1. İnformativ (məlumatvermə) funksiya-nitq prosesində məlumatın ötürülməsi həm yazılı, həm də şifahi yolla mümkündür. Bəzən isə bəsit məlumatlar, informasiyalar qeyri-verbal vasitələrlə də çatdırılır;

2. Kommunikativ (ünsiyyət) funksiya – burada həm dilin, həm də nitqin öz növbəsində ünsiyyətə xidmət etmələri nəzərdə tutulur. Ünsiyyətsiz hər hansı cəmiyyətin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz. Hər bir cəmiyyətin varlığını təşkil edən ayrı-ayrı sosial fərdlər ünsiyyət prosesindən asılıdırlar. Dilin, nitqin kommunikativ funksiyası həm verbal, həm də qeyri verbal vasitələrlə reallaşır;

3. Emotiv (təsirgöstərmə) funksiya – adından görüldüyü kimi bu funksiya emosionalılıqla bağlıdır. Bunlardan əlavə nitqin apelyativ, konativ, fatik, koqnitiv, magik, marka funksiyaları da vardır. Sadaladığımız bu funksiyalar sosial funksiyaları özündə birləşdirir [3, s.33].

Sosial fəaliyyət forması kimi də dəyərləndirilən nitq həm yazılı, həm də şifahi qaydada reallaşır. Şifahi nitq zamanı danışırıq, dinləyirik, yazılı nitq prosesində isə yazırıq və oxuyuruq. Danışmaq və yazmaq aktiv fəaliyyət olduğundan produktiv dinləmək və oxumaq isə passiv olduğundan onlar reseptiv fəaliyyət kimi nəzərdən keçirilir. Şifahi nitqin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1) Zəngin intonasiya çalarlarına malikdir;

2) Çoxsaylı paralingvistik (jest, mimika, bədən hərəkətləri və s.) vasitələrin iştirakı istisna olunmur;

3) Şifahi nitqin özünəməxsus sürəti mövcuddur. Şifahi nitq eyni zamanda yüksək dərəcədə avtomatlaşmış nitqdir;

4) Şifahi nitqdə adresant və adresat arasında canlı əlaqə vardır;

5) Şifahi nitq prosesində dil vahidlərindən istifadə zamanı sərbəstlik müşahidə olunur;

6) Şifahi nitqdə deyilən sözün geri qaytarılması mümkünsüzdür [3, s.113].

Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi sadalanır:

Yazılı nitq prosesi dil vahidlərinin qrammatik qanunauyğunluqlarla idarə olunmasını tələb edir.

Yazılı nitqdə yazılanları götür-qoy etmək, düzəliş etmək, lazım olmayanı silmək, yenisi ilə əvəzləmək mümkündür.

Yazılı nitqin adresatla birbaşa əlaqəsi yoxdur.

Deyilənləri nəzərə alsaq, nitqin sosial həyatımızda necə əvəzolunmaz rolə malik olduğunu görə bilərik. Ümumiyyətlə, sosial fəaliyyətimizi yönləndirən nitqin aşağıdakı funksiyaları fərqləndirilir:

1) Siqnikativ funksiya – Məhz nitqin bu funksiyası bizim nitqimizi heyvanların ünsiyyətindən fərqləndirir. Çünki heyvanların ünsiyyəti dedikdə onların çıxardığı səslər nəzərdə tutulursa, insalarda nitq dediyimizdə isə sözlərlə bağlı cisimlərin təsəvvürlərinin yaranması nəzərdə tutulur;

2) Ümumiləşdirmə funksiyası – Nitq prosesi sözlərin geniş istifadəsinə əsaslandığından nitqimizi təbii olaraq ümumiləşdirmək imkanımız olur;

3) Kommunikativ funksiya – Bu funksiya nitqin əsas funksiyası olaraq qeyd edilir. Nitqin bu funksiyası özündə insanların ünsiyyətin qurulmasını, fikir mübadiləsi aparılmasını, ictimai biliklərin mənimsənilməsinə və onun yeni nəsələ verilməsinə ehtiva edir.

Dilçilik ədəbiyyatında nitqin daxili və xarici (monoloji və dialoji) olmaqla iki şəkli fərqləndirilir. Adından bəlli olduğu kimi xarici nitq digərləri ilə ünsiyyətə xidmət edir. Xarici nitqdə təbii olaraq sosiallıq daha açıq şəkildə öz əksini tapır. Daxili nitqə gəldikdə isə, bu nitq şəkli fərdin özü üçündür. Daxili nitq əsasən düşüncə prosesinin digər təzahür formasıdır. Düşünmək isə ruhun öz-özü ilə danışmasıdır desək yanlışlıq. Xarici nitq əlaqəli (kontakt) və əlaqəsiz (qeyri-kontakt)

şəkildə özünü biruzə verə bilər [2, s.343]. İki və daha çox müsahibin bir-biri ilə bilavasitə ünsiyyətinə xidmət edən nitq əlaqəli xarici nitq adlanır. Diskontakt nitq isə müsahiblərin birbaşa ünsiyyətdə olmadığı nitq şəkildir. Əlaqəli xarici nitq vizual və qeyri-vizual olaraq iki qrupa ayrılır. Əlaqəli vizual nitq ən sadə nitq şəkildir. Burada adından da göründüyü kimi vizual nitq prosesində söhbət zamanı müsahiblər bir-birini görürlər. Əlaqəli vizual nitq eyni zamanda monoloji ola bilər. Məsələn, müəllimin dərstdə nitqi, professorun mühazirəsi və s. İkitərəfli əlaqəli vizual nitq zamanı sosiallıq bəzən ekvivalent, bəzənə müxtəlif sosial adlanır.

Ekvivalent sosiallıq o zaman yaranır ki, müsahiblərin sosial parametrləri eyni, yaxud ən azından bir-birinə yaxın olsun. Bu zaman nəyi nəzərdə tuturuq? Təbii ki, müsahiblərin eyni sosial qrupa, eyni dünyagörüşünə, eyni təhsil və mədəni səviyyənin təmsilçiləri olma məsələsi nəzərdə tutulur.

Bəzən isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müsahiblər arası sosial parametrlər bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Nitq prosesində müsahiblər eyni sosial qrupun, eyni bir dünyagörüşün, eyni bir təhsil və mədəni səviyyənin təmsilçiləri olarlarsa, bu zaman tərəflərin sosiallıq məzmunu uyğun gələcəkdir və bu cür sosiallıq ekvivalent sosiallıq olaraq dəyərləndirilir. Bəzənə ikitərəfli sosiallıq ekvivalent olmaya da bilər. Yəni müsahiblərin sosiallıq parametrləri bir-birindən fərqlənir. Qeyri-vizual əlaqəli ikitərəfli dialoji nitq telefon danışıqı misal ola bilər. Kino, radio, televiziya isə əlaqəsiz birtərəfli vizual olmayan xarici monoloji nitqin əsas tətbiq dairəsidir. Nitq müəyyən vəziyyətlərdə iki və daha çox şəxs arasında bir-birini izləyən canlı ünsiyyət formasıdır. Nitqin dialoji şəklinin situativliyini qeyd etmək xüsusilə vacibdir. İnkişafının ilkin dövrlərində nitqin bu şəkili bu qədər də mürəkkəb deyildi. Zamanla cəmiyyətin strukturu inkişaf etdikcə nitq özü də cəmiyyətin bütün parametrlərinin güzgüsü rolunu oynadığından onun da sosiallıq funksiyası daha da zənginləşir və mürəkkəbləşir. Əgər replika dialoji nitqin ən sadə şəkildirsə, söhbət onun ən inkişaf etmiş formasıdır. Söhbətin daha geniş əhatəyə malik sosial vəzifələri vardır: biliklərin ötürülməsi, hər hansı bir problemin ortaya qoyulması, onun müzakirəsi və s.

Monoloji nitqin ən qədim şəkli olan şifahi nağılın da müəyyən sosial funksiyası vardır. Daha sonrakı nəsillə ötürülməsi gərəkən müəyyən sosial ismarıq məhz şifahi nağıl vasitəsilə reallaşır. Məhz bu prosesdə monoloji nitqin sosiallığı öz əksini tapmış olur. Monoloji nitqdə nitq və qeyri-nitq vasitələri sosiallıq yaradır. Yəni səsin müxtəlif modulyasiyası, əl-qol hərəkətləri, səhnədə gəzişmək və s. vasitəsi ilə istənilən sosial ismarıq ötürülə bilər. Zaman keçdikcə sosial həyatımızın daha da mürəkkəbləşməsi monoloji nitqin digər şekillərinin – kamera qarşısında çıxış, mikrofon qarşısında çıxış, məruzə, iclasda çıxış, mühazirə və s. meydana çıxmasına səbəb olub. Təbii olaraq, monoloji nitqin sosiallığının funksiyaları da genişlənmiş və daha da mürəkkəbləşmişdir.

Cəmiyyətin təşəkkülü prosesində monoloji nitqin daha kamilləşdiyini müşahidə edə bilərik. Məsələn, məruzə, mühazirə, çıxış kimi monoloji nitq şekilləri sosiallığın funksiyalarının yerinə yetirilmə prosesində ən gözə çarpan nümunələrdir.

İctimai həyatın getdikcə inkişafı və mürəkkəbləşməsi sosiallığın funksiyalarının ifadəsi üçün daha da yeni üsullar axtarışını labüd etmişdir. Bu baxımdan

xarici nitqin tarixən ən inkişaf etmiş şəkli olaraq yazını göstərə bilərik. Sosial mənə və sosiallığın funksiyaları yazıda daha aydın ifadəsini tapmaqdadır. Yazının daha sonrakı inkişaf mərhələlərində ideoqrafik yazını müşahidə edirik. Daha sonralar heroqlif yazı bu istiqamətdə irəliyə doğru atılmış növbəti bir addım olaraq dəyərləndirilir. Hərfi yazıya gəldikdə isə insan övladının əldə etmiş olduğu ən böyük uğurlardan biridir. Yazının qarşıya qoyduğu ən böyük vəzifə informasiyanın nəql prosesində meydana çıxan sosiallığın daha da geniş vüsət alması və onun funksiyalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsidir. Yazıda nitqin linqvistik olan və linqvistik olmayan vasitələri sosiallığın reallaşmasına xidmət edir və eyni zamanda nitqin bu formasının funksional yükü daha da artmış olur. [1, s.358].

Nitq prosesində hər bir söz müəyyən fikir və mənə ifadə etdiyindən xarici nitqin sosial təbiəti açıq-aydın şəkildə öz təzahürünü tapmış olur. Bu səbəbdən söyləyə bilərik ki, məhz sosiallıq faktoru xarici nitqi törədir. Xarici nitqi başqaları üçün nitq adlandırarkən biz məhz onun sosial təbiətini vurğulamış oluruq.

Xarici nitqin sosiallığı özündə bunları ehtiva edir: 1) nitq aparatı sahəsində hərəkət vərdişlərinin yaranması, 2) vahid, bütöv səs kompleksinin strukturu, 3) bu kompleksin dərk edilməsi, 4) bu kompleksin "qrammatikallaşdırılması", 5) və nəhayət kompleksin "leksikallaşdırılması" [1, s.359].

İstənilən halda xarici nitqin daxili struktunun formalaşmasının əsasını onun sosiallığı təşkil edir. Məhz xarici nitq daxili nitqin formalaşması üçün zəmin yaratmış olur [1, s.363].

Ədəbiyyat:

1. Ə.Rəcəbli, Sosioliqvidistika Bakı - "Nurlan"-2004.
2. Выготский Л.С., Избранные психологические исследования. М.1959.
3. Vəliyulla Cəfərov, Diplomatik etik və nitq mədəniyyəti Bakı, 2009.

Summary

The Reflection of Sociality in Different Types of Speech

The article is devoted to the investigation of sociality in different two types of speech. The primary social status and importance of language at the same time of speech is highlighted in the given article. The current content deals with the research of different functions of language and existing sociality in the external and internal types of speech.

In the article, the process of speech and language are presented as the main basis of social relations within society.

Резюме

Отражение социальности в разных типах речи

Статья посвящена исследованию социальности в различных типах речи. В данной статье подчеркивается первостепенное социальное положение и значение языка и речи. В статье исследуются различные функции языка и речи, существующая социальность во внешнем и внутреннем типах речи.

В статье речевая деятельность представлена как основа социальных отношений внутри общества.

Rəyçi: prof. A.Y.Məmmədov